

ACTA MVSEI APVLENSIS

APULUM LII

series *ARCHAEOLOGICA ET ANTHROPOLOGICA*

Fondator

ION BERCIU

Editor

GABRIEL T. RUSTOIU

Colegiul editorial

RADU ARDEVAN - Universitatea „Babeş-Bolyai”, Cluj-Napoca

NIKOLAUS BOROFFKA - Deutsches Archäologisches Institut, Berlin

DANIEL DUMITRAN - Universitatea „1 Decembrie 1918”, Alba Iulia

NICOLAE GUDEA - Cluj-Napoca

VALER MOGA - Universitatea „1 Decembrie 1918”, Alba Iulia

CHRISTOPHER F. E. PARE - Universitatea „Johannes Gutenberg”, Mainz

ZENO KARL PINTER - Universitatea „Lucian Blaga”, Sibiu

MARIUS PORUMB - Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca

VOLKER WOLLMANN - Obrigheim

Colegiul de redacție

HORIA CIUGUDEAN - director

RADU OTA - secretar de redacție

GEORGE BOUNEGRU - membru

CONSTANTIN INEL - membru

GENU POP - webmaster

Adresa de corespondență:

MUZEUL NAȚIONAL AL UNIRII

510010 ALBA IULIA

Str. Mihai Viteazul, 12-14

Tel. 0258/813300

revista.apulum@yahoo.com

www.mnuai.ro; www.muzeuluniriialba.ro; www.anuarulapulum.ro

Correspondence address:

MUZEUL NAȚIONAL AL UNIRII

RO – 510010 ALBA IULIA

Mihai Viteazul St., 12-14

Tel. (+40) (258) 813300

© 2015 MUZEUL NAȚIONAL AL UNIRII, ALBA IULIA

ISSN – 1013-428X

ISSN – 2247 – 8701

ISSN-L – 2247 – 8701

ACTA MVSEI APVLENSIS

APVLVM

LII

series *ARCHAEOLOGICA ET ANTHROPOLOGICA*

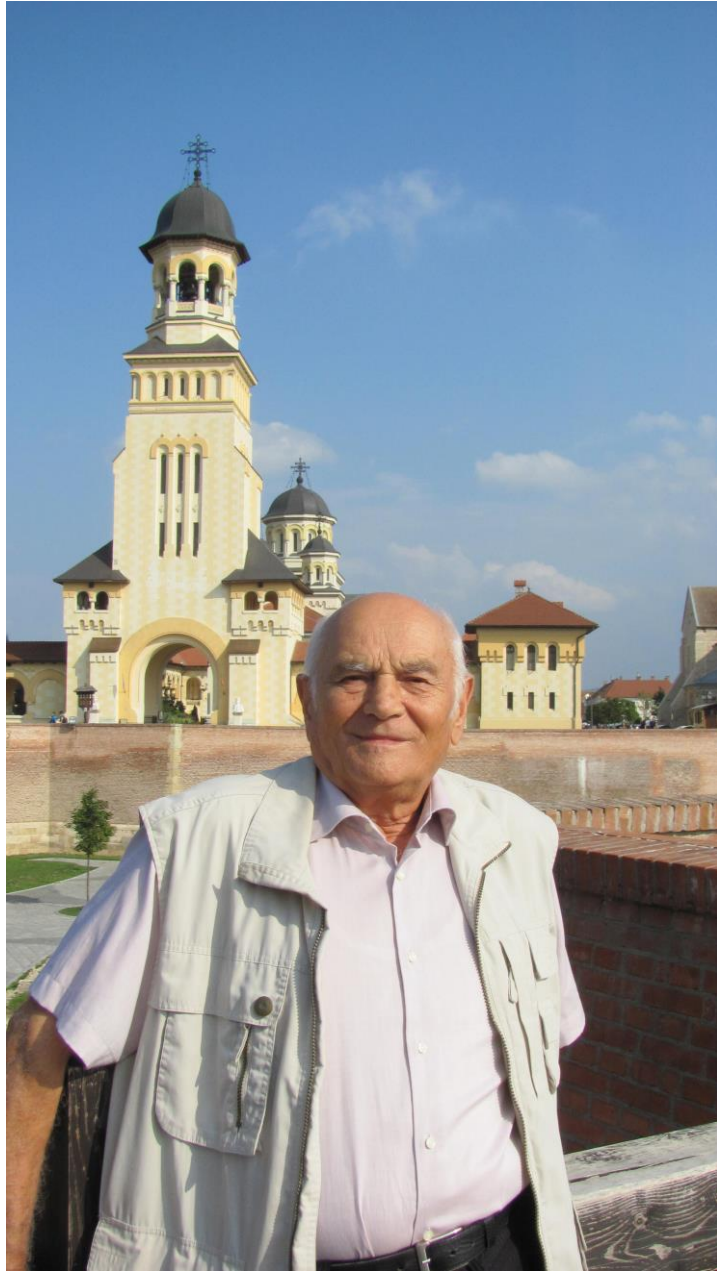
ALBA IULIA

MMXV

Tehnoredactare: RADU OTA

Traducerea și verificarea textelor în limba engleză: ADINA GOȘA, BRÎNDUȘA
CIUGUDEAN

Textele nepublicate nu se restituie.

Gheorghe Anghel

S U M A R

CONTENTS – SOMMAIRE – INHALT

RADU OTA, Gheorghe Anghel, maestru al muzeografiei românești...XI

STUDII – STUDIES

ANAMARIA TUDORIE, Date privind morfologia ceramicii Starčevo-Criș de la Cristian I (județul Sibiu).....	1
<i>Data regarding the morphology of Starčevo-Criș pottery from Cristian I (Sibiu county).....</i>	
ELENA-CRISTINA NIȚU, FLORENTINA MARȚIȘ, SABIN ADRIAN LUCA, Considerații tehnologic și funcționale asupra materialului litic cioplit din așezarea Cristian I (Neolitic timpuriu – Starčevo-Criș I).....	11
<i>Techno-typological and functional considerations of chipped stone materials from Cristian I settlement (early neolithic - Starčevo - Criș I).....</i>	
SABIN ADRIAN LUCA, FLORENTINA MARȚIȘ, Semne și simboluri preistorice în Transilvania (1). „Tăblița secretă”. Așezarea neolitică și eneolitică de la Tărtăria-Gura luncii (jud. Alba).....	35
<i>Prehistoric Signs and Symbols in Transylvania (1). "The secret tablet". Neolithic and Eneolithic settlements from Tărtăria- "Gura luncii" (Alba county).....</i>	
MARIUS-MIHAI CIUTĂ, Noi precizări cu privire la succesiunea depunerilor neolitice de la Limba-Oarda de Jos (jud. Alba).....	47
<i>New considerations about the Neolithic deposits in the archaeological site at Limba - Oarda de Jos (Alba county).....</i>	
GHEORGHE LAZAROVICI, CORNELIA-MAGDA LAZAROVICI, SORIN COLESNIUC, SOTE ANGELESKI, Muntele Teasc. Despre sanctuare în natură (II).....	85
<i>The Teasc mountain. About sanctuaries in the nature (II).....</i>	

CORNELIU BELDIMAN, DAN-LUCIAN BUZEA, DIANA-MARIA SZTANCS, BJÖRN BRIEWIG, Microscopy of prehistoric symbolic artefacts. <i>Wietenberg</i> decorated antler plate discovered at Șoimeni, Harghita county (II).	113
GABRIEL BĂLAN, RALUCA BURLACU-TIMOFTE, RADU OTA, TEODOR MUNTEAN, MARIUS RĂZA, OVIDIU OARGA, DAN ANGHEL, Raport preliminar cu privire la săpăturile arheologice preventive întreprinse la Gâmbaș – sit 2.....	133
<i>Preliminary report regarding rescue archaeological excavations at Gâmbaș – site 2.....</i>	
DAN ANGHEL, MONICA URSU, Contribuția investigațiilor multidisciplinare în vederea restaurării unor piese de armament și harnașament din perioada Regatului dac..	181
<i>Contribution of interdisciplinary investigations to restoration of some pieces of arms and harness from the period of Dacian kingdom</i>	
CSABA SZABÓ, Romans in the garden. Notes on some recently attested stone monuments from Alba Iulia.....	217
<i>Romani în grădini. Note despre câteva monumente de piatră recent identificate la Alba Iulia.....</i>	
RADU OTA, CSABA SZABÓ, Cultul lui Cybele - Magna Mater în Dacia romană.....	227
<i>The cult of Cybele – Magna Mater in Roman Dacia</i>	
RADU CIOBANU, O nouă statueta descoperită la Apulum cu reprezentarea unui zeu fluvial – elemente de mitologie comparată, probleme de iconografie și stil.....	245
<i>Une nouvelle statuette récemment découverte à Apulum avec la représentation d'un dieu fleuve - éléments de mythologie comparée, questions d'iconographie et de style.....</i>	
ANDREEA ALMĂJANU, RADU OTA, Cultul lui Apollo la Apulum	259
<i>The cult of Apollo at Apulum.....</i>	
SORIN ȘERBAN, Metode și tehnici diferite de restaurare a două vase de tip <i>terra sigillata</i> descoperite în <i>principia</i> castrului legiunii a XIII-a Gemina de la Apulum.....	279
<i>Different restoration methods and techniques of two terra sigillata vessels discovered in principia of the roman fort of XIII Gemina legion from Apulum.....</i>	
CĂLIN COSMA, Observații privind prezența războinicilor avari în Podișul Transilvaniei în perioada secolelor VII-VIII.....	293
<i>Notes on the presence of avar warriors in the Transylvanian plateau during the 7th-8th centuries.....</i>	

AUREL DRAGOTĂ, GABRIEL TIBERIU RUSTOIU, MATEI DRÎMBĂREAN, VALENTIN DELEANU, The early medieval necropolis from Alba Iulia - <i>Izvorul împăratului</i> . Archaeological researches in 2014.....	321
FLORIN CIULAVU, Cercetările arheologice efectuate la monetăria de la Alba Iulia – prezentare generală.....	351
<i>Archaeological excavations at the Alba Iulia mint – general presentation.....</i>	

RECENZII ȘI NOTE DE LECTURĂ

REVIEWS AND READER'S NOTES

HORIA CIUGUDEAN, Alin Frânculeasa, <i>Cimitirul din epoca bronzului de la Câmpina (jud. Prahova)</i> , Muzeul județean de istorie și arheologie Prahova, Seria Arheologie VII, Editura Cetatea de Scaun 2014, 353 p (incl. 113 planșe).....	377
RADU CIOBANU, Cult and Votive Monuments in the Roman Provinces (Proceedings of the 13th International Colloquium on Roman Provincial Art – <i>Corpus Signorum Imperii Romani</i>) – ed. Cristina-Georgeta Alexandrescu, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2015, 384 pag.....	381
Lista autorilor.....	389

Gheorghe Anghel, maestru al muzeografiei românești

În cei peste 125 ani de existență a Muzeului din Alba Iulia s-au afirmat numeroase personalități ale istoriografiei, arheologiei, muzeografiei și științei restaurării din România, care și-au adus un însemnat aport la dezvoltarea acestor domenii. Printre acestea vom aminti câteva nume de referință care au intrat în istoria prestigioasei instituții de cultură: Adalbert Cserni – fondatorul muzeului, Ion Berciu – cel care a reorganizat muzeul începând cu finalul perioadei interbelice, Alexandru Popa, Nicolae Josan, Vasile Moga, Radu Ciobanu, Viorica Suciș și Horia Ciugudean.

Volumul de față este dedicat domnului Gheorghe Anghel cu ocazia împlinirii frumoasei vârste de 80 de ani. Un remarcabil portret al Domniei sale a fost realizat de distinsa sa colegă, doamna Viorica Suciș, cu ocazia împlinirii vârstei de 70 ani, în numărul XLII al anuarului nostru.

Gheorghe Anghel s-a născut în satul Șard, comuna Ighiu, județul Alba, la 7 aprilie 1935. Fiu al Mariei și al lui Petru Anghel, a cunoscut îndeaproape realitățile satului românesc. Părinții sărbătoritului nostru s-au ocupat îndeaproape de educația fiului lor, încurajându-l să urmeze cursurile Școlii elementare din Șard, apoi a Școlii Pedagogice din Deva. Studiile sale au fost încununate de absolvirea în anul 1958 a Facultății de Istorie-Filozofie, secția Istorie a Universității ”Victor Babeș” din Cluj-Napoca. Aici a avut șansa de a audia cursurile unor mari personalități ale istoriografiei naționale și europene, profesori de prestigiu precum acad. Constantin Daicoviciu, Mihail Macrea, Nicolae Lascu, acad. Virgil Vătășianu, acad. Ștefan Pascu și mulți alții.

Tânărul cercetător al Evului Mediu românesc a fost sfătuit de profesorii săi să elaboreze o teză de doctorat cu o tematică dificilă, prin care se dorea deschiderea de noi drumuri în cercetarea istoriei medievale românești. Eforturile sale au fost încununate prin susținerea tezei în anul 1978, intitulată *Fortificații medievale din sud-vestul Transilvaniei*, al cărei conducător științific a fost acad. Ștefan Pascu. În general o teză bună de doctorat trebuie să fie publicată! Cu ajutorul editurii Dacia, în anul 1986, a văzut lumina tiparului una din cele mai valoroase monografii ale Evului Mediu românesc, ”Fortificații medievale de piatră din secolele XIII-XVI”. Prin această lucrare Gheorghe Anghel și-a câștigat renumele de *fondator al castelologiei românești*.

Cercetările Domniei sale au atras atenția specialiștilor de peste hotare, care l-au invitat la opt congrese internaționale, printre care amintim cele de la Durham, Teheran, Basel și Roma. Recunoașterea profesională din partea lumii științifice s-a concretizat și prin acceptarea sa ca membru al unor prestigioase organizații științifice internaționale: Societatea Amicii Ceramicii Romane

(Elveția), Societatea de Numismatică (Belgia) și Societatea de Studii Mithraice (India).

Lista publicațiilor științifice semnate de Gheorghe Anghel a fost întocmită de doamna Viorica Suci în materialul amintit anterior. Vom aminti selectiv câteva cărți și studii care au adus un însemnat aport la dezvoltarea cercetării Evului Mediu și epocii moderne: Gh. Anghel, *Cetăți medievale din Transilvania*, Ed. Meridiane, București, 1971; Gh. Anghel, *Fortificații medievale din piatră din sec. XIII-XVI*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1986; Gh. Anghel, *De la Mitropolia Ortodoxă a Transilvaniei la Episcopia de Alba Iulia*, Alba Iulia, 1993; Gh. Anghel, "Trei tezaure monetare din secolul al XVII-lea, descoperite la Alba Iulia", *Apulum*, V, 1964, p. 375-406; Gh. Anghel, "Săpăturile arheologice de la cetatea feudală de la Piatra Craivii", *Apulum*, V, 1964, p. 309-322; Gh. Anghel, "Date noi în legătură cu apeductele medievale de la Alba Iulia", *Sargetia*, V, 1968, p. 155-163; Gh. Anghel, "Mesures de capacité medievales employées en Transylvanie au Musée d'Histoire d'Alba Iulia", *Noesis*, II, 1974, p. 163-167; Gh. Anghel, "Castelul de la Hunedoara", *Sargetia*, XI, 1974-1975, p. 363-376; Gh. Anghel, "Les forteresses moldaves de l'époque de l'époque d'Etienne le Grand", *Château-Gaillard*, Caen, VII, 1975, p. 21-34; Gh. Anghel, "Despre apariția primelor donjoane de piatră din Transilvania", *Apulum*, XVIII, 1980, p. 195-220; Gh. Anghel, "Considerații generale privind tipologia cetăților medievale din România", *Apulum*, XIX, 1981, p. 151-163; Gh. Anghel, "Considérations sur l'architecture des fortifications romain du XIII au XVI siècles", *Château-Gaillard*, Caen, IX-X, p. 273-292; Gh. Anghel, H. Ciugudean, "Cimitirul feudal timpuriu de la Blandiana (jud. Alba)", *Apulum*, XXIV, 1987, p. 170-196; Gh. Anghel, "Despre evoluția teritorială a orașului antic, medieval și modern Alba Iulia", *Apulum*, XXXI, 1994, p. 283-302; Gh. Anghel, "Necropola birituală, prefeudală de la Ghirbom", *Apulum*, XXXIV, 1997, p. 255-271; Gh. Anghel, "Vauban și fortificațiile bastionare din Transilvania și Banat (sec. XVII-XVIII)", *Sargetia*, XXVII/1, 1998, p. 581-631; Gh. Anghel, V. Suci, "Mărturii ale plutăritului în Transilvania din antichitate, evul mediu și perioada modernă. Rolul orașului Alba Iulia în istoria plutăritului", *Apulum*, XLI, 2004, p. 367-386; Gh. Anghel, "Construcții de apărare executate de Giovanni Morando Visconti în cetatea medieval de la Alba Iulia la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul celui de al XVIII-lea", *Apulum*, L, 2013, p. 167-181.

Prin cercetările arheologice efectuate sub conducerea științifică a Domniei sale au fost aduse noi și valoroase informații privind epoca migrațiilor, evul mediu timpuriu și dezvoltat, perioada premodernă și cea modernă din istoria Transilvaniei. Amintim săpăturile arheologice de la Piatra Craivii, Tăuți, Cetatea de Baltă, Sânmiclăuș, Blandiana, Berghin, Ghirbom, Alba Iulia – Stația de Salvare, Alba Iulia – ravelinul Sf. Francisc de Paola și multe altele.

Gheorghe Anghel a fost un manager de mare valoare, conducând Muzeul din Alba Iulia 23 de ani, între 1971 și 1994, fiind cel mai longeviv din istoria instituției noastre. Meritele Domniei sale sunt indiscutabile, și au fost amintite în portretul redactat de Viorica Suciuc acum un deceniu. Vom reaminti că sub conducerea sa patrimoniul mobil al Muzeului s-a îmbogățit cu numeroase bunuri cu valoare arheologică (aici incluzând și pe cele numismatice), bibliofilă, etnografică, documente de arhivă etc. În perioada mandatului său patrimoniul Muzeului din Alba Iulia s-a îmbogățit cu peste 300.000 de asemenea bunuri. A fost inițiatorul organizării sesiunii științifice anuale a Muzeului încă din primul an în care a preluat funcția de director. A reorganizat de numeroase ori expoziția de bază, iar sub conducerea sa a fost restaurată clădirea Sălii Unirii în anul 1993. De asemenea a pus umărul la înființarea câtorva instituții muzeale: Muzeul Pavilionar al Mineritului din Roșia Montană, Muzeul "Avram Iancu" din Câmpeni și Muzeul din Blaj.

Domnul Gheorghe Anghel nu și-a uitat originile, și ca veritabil fiu al satului a contribuit substanțial la editarea monografiei localității în care s-a născut și copilărit. Astfel a văzut lumina tiparului lucrarea semnată alături de Gh. Măhăra și M. Munteanu, *Șard – un sat din "Țara Vinului"*, Ed. Altip, Alba Iulia, 2006.

A susținut în continuare apariția a 25 noi numere ale anuarului *Apulum*, în ale cărui pagini au continuat să publice nume grele ale istoriografiei românești și mondiale.

Domnul Gheorghe Anghel continuă să fie o persoană activă care participă la viața științifică a Muzeului din Alba Iulia, oferind sfaturi utile și pertinente colegilor mai tineri. Vor rămâne în amintirile mele fructuoasele discuții științifice despre diversele aspecte ale vieții romane de la Apulum, dar mai ales cele cu privire la problema "anului 1000" de la Alba Iulia, grupurile Mediaș și Blandiana A, existența unui voievodat la Bălgrad, problema episcopului Hyerotheos șamd. Domnul Gheorghe Anghel, prin personalitatea sa excepțională, se constituie drept o adevărată enciclopedie. N-am să uit discuțiile pe diverse tematici avute în biroul meu sau la bibliotecă, dar și în plimbările noastre din Cetatea Alba Carolina. Țin minte cum mi-a povestit în detaliu procesul de fabricare a vinului spumant, apoi soiurile de struguri care se cultivă în zona sa natală. Domnia sa are un umor debordant, fiind expert în a spune bancuri. Este un om care știe să-și trăiască viața, bucurându-se de tot ceea ce-i oferă mai frumos aceasta.

Cu prilejul lansării acestui număr al anuarului *Apulum* îi urăm sărbătoritului nostru viață lungă, multă sănătate și un sincer La mulți ani!

Radu OTA, Alba Iulia

CULTUL LUI APOLLO LA APULUM

Andreea ALMĂJANU
Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu
Radu OTA
Muzeul Național al Unirii Alba Iulia

Cuvinte cheie: Apollo, Apulum, Dacia, marmură, relief votiv, sanctuar, statueta.

Key words: Apollo, Apulum, Dacia, marble, votive relief, sanctuary, statuette.

I. Introducere.

În urmă cu nouă ani atrăgeam atenția asupra necesității publicării unui studiu de sinteză despre cultul lui Apollo la Apulum¹, datorită faptului că în acest loc au fost identificate cele mai multe inscripții (12)² și reprezentări iconografice (7) din Dacia³. Apollo este unul dintre cei mai importanți zei ai panteonului greco-roman. Divinitate a soarelui, artelor frumoase și profețiilor (vezi oracolul din Delphi, apoi sanctuarul de la Didyma), protector al fondării cetăților, al turmelor de animale, s-a bucurat de o însemnată apreciere la Roma și pe întreg teritoriul Imperiului⁴. Octavianus Augustus, primul împărat al Romei, a făcut o legătură între intervenția divină apolinică și victoria de la Actium împotriva Cleopatrei și a lui Antonius din anul 31 a.Chr. și, astfel, l-a adoptat și i-a ridicat un templu lângă palatul său imperial de pe colina Palatinului⁵.

II. Problema existenței templelor apolinice la Apulum.

Din punctul nostru de vedere sunt două amplasamente unde ar fi putut exista temple închinat lui Apollo. Primul se află pe Dealul Furcilor, pe locul care în sec. XIX se numea „Kutyamál”, în viile lui Meteșan, probabil într-o zonă delimitată de B-dul Încoronării, str. Dealul Furcilor și str. Viilor, unde au fost

¹ Ota 2006, p. 234.

² Berciu, Băluță 1972, p. 165-173; Moga 1979, p. 201-207; Moga 1995, p. 201-204, nr. 3; Rusu-Pescaru, Alicu 2000, p. 125; IDR III/5, nr. 20, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 299, 306, 307, 699.

³ Cserni 1902, p. 20-23; Pop, Milea 1965, p. 202-203, nr. 5, Fig. 5; Pop 1971, p. 559-560, nr. 13, fig. 5/3; Moga 1979, p. 201-207; Diaconescu 2004b, p. 148-149, no. 17, Pl. L, 2; Ota 2006, p. 231-237; idem 2008, p. 188-189, nr. 11, Pl. 3; idem 2012, p. 98-99, Pl. XXX, 1a-d; Müller *et alii* 2012; p. 53-55, AP 25, AP 27, AP 28.

⁴ de Ronchard 1877, s.v. Apollo, p. 312-314; Ferrari 2003, p. 84-85.

⁵ Grimal 2001, p. 62.

descoperite două inscripții: una dedicată lui Apollo Augustus de către un centurion al legiunii a XIII-a Gemina Severiana, undeva în timpul împăratului Severus Alexander, care a construit pe propria sa cheltuială un portic al templului dedicat lui Apollo; a doua, păstrată fragmentar, închinată lui Apollo și Diane⁶. A. Rusu-Pescaru și regretatul cercetător D. Alicu au remarcat faptul că în acest loc se afla un edificiu de cult unde zeul era adorat de soldații legiunii a XIII-a Gemina și locuitorii ambelor orașe romane⁷. Dacă amplasamentul descoperirii este unul corect, atunci putem vorbi de existența unui templu apolinic al municipiului severian în această zonă, deoarece este foarte probabil ca acest loc de cult să se fi aflat în cartierul sudic al celui de-al doilea oraș roman de la Apulum, *municipium Septimium Apulense*.

Al doilea amplasament al unui posibil templu apolinic se află în zona nord-vestică a primului oraș roman de la Apulum, *municipium Aurelium Apulense/colonia Aurelia Apulensis*. Ar fi fost extraordinar dacă s-ar fi cercetat edificiul de cult dezvelit de devastatoarele inundații ale Mureșului din 1970 la marginea de nord-vest a *municipium Aurelium Apulense/colonia Aurelia Apulensis*. Astfel ar fi fost documentate mai multe informații despre templul apolinic existent într-o zonă unde a fost cercetat sanctuarul lui Dionysos-Liber Pater începând cu anul 1989 de o echipă de cercetători clujeni, apoi de una internațională⁸. Se știe că la suprafața solului au fost observate trei încăperi ale edificiului împreună cu altarul dedicat lui Apollo Salutaris⁹. A. Rusu-Pescaru și D. Alicu au avansat ipoteza adorării lui Apollo singur sau alături de Aesculapius și Hygia¹⁰ pe baza descoperirii în aceeași zonă în apropierea lacului Tăușor, a trei inscripții dedicate lui Apollo Salutaris¹¹, Aesculapius, Hygia, Apollo și Diana¹², și Apollo, Diana și Leto¹³. În ceea ce privește a doua epigrafă locul de descoperire este incert, iar din punctul nostru de vedere nu poate fi luată în discuție. În schimb prima și a treia sunt recuperate din aceeași zonă, mai precis din aria unde a fost cercetat sanctuarul lui Liber Pater, aflat în aria nord-vestică a *municipium Aurelium Apulense/colonia Aurelia Apulensis*. De asemenea M. Bărbulescu a observat o certă asemănare între formulele dedicatorii prezente pe inscripțiile dedicate lui Apollo, Diana și Leto¹⁴ și cea închinată lui Aesculapius, Hygia și altor zei și zeițe tămăduitoare¹⁵ de către același comanditar, C. Iulius

⁶ IDR III/5, nr. 32, 35.

⁷ Rusu-Pescaru, Alicu 2000, p. 125.

⁸ Schäfer, Diaconescu 1997, p. 195-218; Diaconescu 2001, p. 161.

⁹ Berciu, Băluță 1972, p. 165; IDR III/5, nr. 34.

¹⁰ Rusu-Pescaru, Alicu 2000, p. 125-126.

¹¹ Berciu, Băluță 1972, p. 165; IDR III/5, nr. 34.

¹² IDR III/5, nr. 20.

¹³ Moga 1979, p. 201-207; IDR III/5, nr. 36.

¹⁴ IDR III/5, nr. 36.

¹⁵ IDR III/5, nr. 21.

Frontonianus, veteran al legiunii a V-a Macedonica Pia, fost *beneficiarius consularis*, și a susținut că ambele epigrafe trebuie să fi fost amplasate în același loc¹⁶.

Așadar avem o zonă arheologică aflată în partea nord-vestică a primului oraș roman de la Apulum, *municipium Aurelium Apulense/colonia Aurelia Apulensis*, unde au fost descoperite o inscripție dedicată lui Apollo Salutaris, o alta, închinată lui Apollo, Diana și Leto, și una zeilor medicinei, Aesculapius și Hygia, dar și altor divinități vindecătoare. Astfel, aceste date ne oferă trei variante ale adorării unor divinități salutifere într-un sanctuar închinat: 1. zeităților vindecătoare în care să fie venerați Aesculapius, Hygia, Apollo și altele; 2. lui Aesculapius și Hygia¹⁷; 3. lui Apollo. Nu este exclusă adorarea divinității apolinice într-unul din templele asklepeionului de la Apulum¹⁸.

III. Mărturii epigrafice.

Până acum au fost descoperite 12 inscripții care atestă acest zeu la Apulum¹⁹. În patru dintre acestea apare asociat mai multor divinități și personificări: Diana, Latona, Aesculapius și Hygia, Penații, Larii militari, Larii protectori ai drumurilor, Neptun, Salus, Fortuna, Hercules, Deus Aeternus, Spes și Favor²⁰. Toate sunt scrise în limba latină. Din punct de vedere al tipului de monument inscripțiile sunt redade pe un altar votiv, cinci altare votive sau baze de statui, o bază de statuie, un relief votiv, o placă de construcție și două plăci votive. De remarcat că majoritatea monumentelor apulense sunt lucrate în marmură (șapte), lucru care dovedește încă o dată importanța acestui cult în panteonul greco-roman.

Epitetele care însoțesc numele zeului sunt *Augustus*, *Salutaris*²¹, *Praestantissimus* și *Domesticus*. Acest ultim epitet, nemaintâlnit până acum la Apollo, care se referă la calitatea de protector al casei și căminului familial, este împrumutat din teologia lui Silvanus, ceea ce ne indică o asociere cu acesta²².

Persoanele care dedică aceste monumente aparțin în special mediului militar, dar și celui civil. Astfel, din cel militar îi enumerăm pe: P. Cadius Sabinus, *trib(unus) mil(itum)* al legiunii a XIII-a Gemina, M. Aurelius Marinus, veteran al legiunii a XIII-a Gemina, Ulpius Proculinus, *speculator* al legiunii a

¹⁶ Bărbulescu 1985, p. 110.

¹⁷ Vezi studiul semnat I. H. Crișan despre cunoscutul asklepeion de la Apulum: Crișan 1971, p. 341-347.

¹⁸ Rusu-Pescaru, Alicu 2000, p. 124.

¹⁹ Moga 1995, p. 201-204, nr. 3; IDR III/5, nr. 20, 30-36, 299, 306-307, 699.

²⁰ IDR III/5, nr. 20, 35-36, 299.

²¹ Acest epitet apare pe o inscripție din Roma: *Apolini salutari et medicinali sacrum*. ILS 3224.

²² Moga 1995, p. 201-204, nr. 3; IDR III/5, nr. 699; Ota 2012, p. 109.

XIII-a Gemina Gordiana, C. Iulius Lysias, centurion al legiunii a XIII-a Gemina Severiana, P. Aelius Proculus, *beneficiarius* al prefectului castrului legiunii a XIII-a Gemina, C. Iulius Frontonianus, veteran al legiunii a V-a Macedonica Pia, fost *beneficiarius* al guvernatorului provincial, decurion al coloniei Aurelia Apulensis și D. Iulius Rusonius, *custos armorum* (paznic al armelor). Un altar sau bază de statuie este dedicat în anul 180 lui Aesculap, Hygia, Apollo și Diana de C. Iulius Dius, C. Iulius Farnax și C. Iulius Irenicus, augustali ai municipiului aurelian apulens²³. Interesant că în această inscripție cei trei frați (al doilea are un cognomen iranian) se adresează ”urechilor” lui Aesculapius și Hygia, rugându-se pentru sănătatea lor²⁴. Ocupațiile celorlalți dedicanți nu sunt amintite în textul inscripțiilor.

Un alt lucru interesant de remarcat este faptul că dedicanții acționează ca urmare a unui ordin/sfat primit în vis (*ex iussu*) din partea zeului. Aceste „ordine” sunt emise în contexte foarte precise, care se referă la acțiuni edilitare precum: construirea unui pod prin cheltuiala lui C. Iulius Frontonianus²⁵; repararea de către Ulpius Proculus a fântânii (sau reamenajarea izvorului) închinată lui Deus Aeternus; construirea de către C. Iulius Lysias a unui portic al templului dedicat divinității²⁶. Această formulă *ex iussu* se întâlnește pe teritoriul Daciei și la alte inscripții dedicate mai multor divinități (de exemplu Iupiter, Aesculapius, Hercules, Magna Mater, Silvanus, Fortuna), prin intermediul cărora aflăm că acestea se arată credincioșilor în vis și le poruncesc îndeosebi îndeplinirea unor obligații de natură religioasă²⁷.

Teologia imperială, care a promovat încă de pe timpul lui Octavianus Augustus valorile etico-morale și conceptele abstracte, este reflectată de inscripția de pe un altar descoperit în zona *principia*-ei castrului legionar de la Apulum²⁸, în care sunt amintite alături de Apollo mai multe divinități și personificări cum ar fi: Penații, Larii militari și cei ai drumurilor, Neptunus, Aesculapius, Hercules, Diana și Fortuna, Spes, Favor și Salus (ultimele trei, îndeplinind rolul de a proteja familia imperială, societatea în general, statul cu instituțiile sale și sănătatea locuitorilor)²⁹.

Interesantă este inscripția ridicată de Ulpius Proculus, *speculator* al legiunii XIII-a Gemina Gordiana³⁰. Acesta menționează că a comandat

²³ IDR III/5, nr. 20.

²⁴ IDR III/5, nr. 20.

²⁵ Acest personaj își recapătă vederea în asklepeionul de la Apulum. Vezi o inscripție dedicată lui Aesculapius și Hygia, cât și altor zei și zeițe vindecătoare, IDR III/5, nr. 21.

²⁶ Țeposu-Marinescu 1995, p. 193-194; IDR III/5, nr. 31-32, 36; Bărbulescu 2003, p. 147-148.

²⁷ Zugravu 2004-2005, p. 103-104; Nemeti 2012, p. 59-60.

²⁸ IDR III/5, nr. 299. Dedicantul este P. Cadius Sabinus, *trib(unus) mil(itum)* al legiunii a XIII-a Gemina.

²⁹ Ferrari 2003, p. 736, 779; Bărbulescu 2003, p. 180, 194.

³⁰ IDR III/5, nr. 31.

monumentul și a restaurat o fântână dedicată lui Deus Aeternus la porunca lui Apollo. Este clar că avem o asociere între acești zei, explicată de S. Sanie și R. Ciobanu prin existența atributelor solare prezente la fiecare dintre aceste divinități³¹. De asemenea amintirea unei fântâni cu ape vindecătoare, care se afla cel mai probabil lângă un templu închinat lui Aeternus, ne aduce aminte de fântânile sacre descoperite în preajma sanctualelor lui Apollo de la Delphi și Delos³².

O dovadă a sincretismului religios este oferită de cele două inscripții de pe altare votive în care este prezentă fuziunea cu divinitatea orientală siriană Azizos, purtătorul luminii. Astfel a rezultat o divinitate născută din contopirea dintre Bonus Puer Phosphorus și Apollo Pythius, cel care oferă prevestiri credincioșilor³³. Azizos (Phosphoros la greci, și Lucifer la romani) este echivalentul Luceafărului de dimineață care se arată pe cer înainte de răsăritul soarelui, simbolizând apariția luminii și nașterea vieții³⁴.

IV. Mărturii iconografice. Descriere și încadrare cronologică.

În acest centru urban se întâlnește un aspect iconografic foarte rar în ceea ce privește acest zeu. Astfel îl descoperim în trei ipostaze iconografice diferite, realitate care individualizează încă o dată orașul Apulum în raport cu celelalte comunități urbane din Dacia. Astfel avem două capete de statui, două statuete, două plachete votive și un relief de pe o piatră de construcție în care Apollo este redat alături de Diana și Leto. În afară de ultima sculptură, celelalte sunt lucrate în marmură albă.

1. Cap al unei statuete votive reprezentându-l pe Apollo Belvedere. Muzeul Național al Unirii Alba Iulia, Nr. Inv. R794. H – 12,40 cm; l – 7,50 cm. A fost descoperit în anul 1900, în apropiere de *praetorium consularis*, palatul guvernatorilor celor trei Dacii³⁵. Este lucrat în marmură albă, de foarte bună calitate (**Fig. 1**). Zeul este redat cu privirea spre dreapta privitorului. Portretul prezintă trăsături adolescente, efeminate, arcadele fiindu-i bine conturate. Coafura este redată în meșe paralele, iar două șuvițe sunt înnodate pe creștet. Părul este prins la spate într-un coc. Lucrarea este de o foarte bună calitate artistică.

³¹ Sanie 1981, p. 146; Ciobanu 2012, p. 30. Despre propagarea cultului lui Deus Aeternus în Dacia vezi și studiul lui D. Isac: Isac 1971, p. 537-547.

³² Ciobanu 2012, p. 30.

³³ IDR III/5, nr. 306-307; Nemeti 2005, p. 179-182.

³⁴ Sanie 1981, p. 117.

³⁵ Cserni 1902, p. 20-23; Miclea Florescu 1980, p. 76, nr. 92; Ota 2006, p. 231-237; Ota 2012, p. 98-99.

Cel mai probabil este un import provenit din zona Mării Marmara sau a Phrygiei centrale, de unde au fost aduse și alte sculpturi la Apulum asupra cărora s-au realizat analize petrografice, cum ar fi grupul statuar al lui Dionysos-Liber Pater însoțit de Pan și o panteră³⁶.

Piesa apulensă se datează în epoca Antonină medie spre târzie datorită calității deosebite a execuției, lipsei folosirii trepanului, cât mai ales prin redarea corectă a detaliilor³⁷.

2. Cap de statuie votivă din marmură, păstrată fragmentar (jumătatea dreaptă a portretului lipsește). Muzeul Național al Unirii Alba Iulia, Nr. Inv. R804. H - 28 cm. Apulum, vechile colecții (**Fig. 2**). Primul editor a oferit două soluții plauzibile de interpretare: Liber Pater sau Apollo Lykeios³⁸. Fără a intra în detalii, sculptura este o piesă de import, conform analizelor petrografice, fiind produsă în atelierele de la Dokimon, din Phrygia centrală, undeva la sfârșitul perioadei antonine, datorită întrebuințării trepanului³⁹. La fel ca primul, și acest portret are trăsături efeminate, dar de data aceasta se observă accente melancolice, visătoare pe fizionomia sa. Se mai păstrează irisul și pupila marcate prin incizii. Deși nu a oferit o soluție sigură de încadrare iconografică, datorită în special stării fragmentare a portretului, profesorul Al. Diaconescu a remarcat corect un detaliu: poziția capului, înclinată spre spate și privirea visătoare se potrivesc mai mult cu tipul Apollo Lykeios⁴⁰. Înclinăm să credem că este o copie după statuia lui Apollo expusă în clădirea gimnaziului din Atena.

3. Statuetă fragmentară a lui Apollo reprezentat în ipostază nudă. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei Cluj-Napoca, Nr. Inv. VI 4039, H - 14,50 cm. Primii editori au atribuit-o lui Dionysos-Liber Pater și, de asemenea, au precizat că provine de la Apulum, fără a oferi alte informații⁴¹. Piesa a fost importată din zona Mării Marmara: Proconnes sau Uşak⁴². Se mai disting două șuvițe de păr care-i cad pe umeri. Trăsăturile fizice ale corpului sunt redede cu eleganță, reliefaând accente adolescente. Piciorul drept era întins, în timp ce stângul era cel mai probabil flexat, creându-se astfel efectul de *contraposto*. Este o variantă a tipului Apollo Citharoedus.

4. Statuetă fragmentară votivă din care se mai păstrează torsul și un fragment din piciorul drept (**Fig. 3**). Muzeul Național al Unirii Alba Iulia, Nr.

³⁶ Müller *et alii* 1997, p. 431-454; Diaconescu 2001, p. 166, 175-176; 2004b, p. 148, nr. 17, Pl. L, 2.

³⁷ Ota 2012, p. 99.

³⁸ Diaconescu 2004b, p. 148-149, no. 17, Pl. L, 2.

³⁹ Diaconescu 2004b, p. 149.

⁴⁰ Diaconescu 2004b, p. 149.

⁴¹ Pop, Milea 1965, p. 202-203, nr. 5, Fig. 5. Probabil că nici nu au avut la dispoziție alte informații cu privire la locul descoperirii, din moment ce piesa face parte cel mai probabil din vechile colecții ale muzeului clujean.

⁴² Müller *et alii* 2012; p. 55, AP 28.

Inv. R790, R860. Htorso - 31 cm; Hpicior drept - 16.5 cm⁴³. Apulum, vechile colecții. Zeul este redat nud, cu piciorul drept, flexat, adus în față, în timp ce stângul era întins. Greutatea corpului se sprijinea pe piciorul stâng, creându-se astfel efectul de *contraposto*. Calitatea artistică a sculpturii se ridică la un nivel înalt, ceea ce ne arată că a fost realizată în atelierele grecești din Asia Mică. Opera se remarcă prin deosebita eleganță cu care sculptorul a redat linia inghinală și volumele. Se disting de asemenea șuvițe care acoperă claviculele, iar în partea din spate se distinge un element de sprijin care avea rolul de a oferi echilibrul statuetei.

Marmura din care a fost lucrată se aseamănă foarte mult din punct de vedere al texturii cu cea din care au fost lucrate un grup statuar al lui Liber Pater, Pan și panteră, dar și capul lui Apollo Lykeios. Este vorba de carierele de la Aphyon, iar acestea au fost sculptate în atelierele grecești de la Dokimon, Phrygia centrală, care funcționau în sec. al II-lea p.Chr⁴⁴.

5. Relief cu inscripție de pe un bloc încastrat în zidăria unui pod (?), pe care sunt redați Apollo, Diana și Leto⁴⁵. Muzeul Național al Unirii Alba Iulia. Nr. Inv. R 7861. H – 123,1 cm; l – 58,8 cm. Monumentul este descoperit în 1978 în apropierea lacului Tăușor, fără a fi precizat locul exact de unde a fost recuperat (**Fig. 4-5**). Cel mai probabil a fost găsit în zona de nord-vest a *municipium Aurelium Apulense/colonia Aurelia Apulensis*, unde a fost cercetat un sanctuar al lui Liber Pater și unde se presupune existența unui asklepeion și templu apolinic. În registrul superior sunt redați de la stânga la dreapta Diana (cu tolba de săgeți la spate), Leto (Latona)⁴⁶ și Apollo cu lyra. Busturile personajelor se păstrează destul de precar. Meșterul pietrar (nu putem spune că avem de-a face cu un sculptor) îi înfățișează cam în aceeași manieră stilistică. Coafura personajelor prezintă bucle circulare, iar veșmintele sunt compuse dintr-un *himation* care le acoperă torsul și umerii. M. Bărbulescu a făcut legătura între epigrafa de la Apulum și cea de la Potaissa, unde un alt reprezentant al legiunii a V-a Macedonica Pia Fidelis, pe nume P. Raecius Primus, originar din Africa Proconsularis, cu aceeași funcție de *beneficiarius*, dar de data asta al comandantului legiunii, a ridicat un monument lui Saturnus și Latona⁴⁷. I. Piso o datează între domniile lui Commodus și Septimius Severus⁴⁸.

6. Tăbliță votivă din marmură, păstrată fragmentar (cam jumătate din partea stângă a reliefului). Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei Cluj-

⁴³ Ota 2008, p. 188-189, no. 11, Pl. 3.

⁴⁴ Diaconescu 2004b, p. 148-149, nr. 17, Pl. L, 2; Müller *et alii* 2012; p. 53, AP 25.

⁴⁵ Moga 1979, p. 201-206; IDR III/5, nr. 36; Ciobanu 2012, p. 31-33.

⁴⁶ Leto sau Latona este mama celor doi frați Apollo și Diana, născuți pe insula Delos, unde s-a construit ulterior unul din celebrele oracole ale divinității apolinice. Vezi Grimal 2001, p. 60, 298.

⁴⁷ Bărbulescu, Cătinaș 1979, p. 217-222; Bărbulescu 2003, p. 203-204, 212.

⁴⁸ IDR III/5, p. 33.

Napoca, Nr. Inv. I 7992, H - 19,80 cm. Primul editor menționează că provine de la Apulum, fără a preciza alte informații⁴⁹. Într-un chenar simplu, zeul este redat nud, în picioare, cu brațul drept ridicat deasupra capului. Divinitatea are părul buclat, iar greutatea corpului se sprijină pe piciorul stâng, care nu se mai păstrează. Zeul poartă un *chlamys* care-i acoperă umerii, iar în mâna stângă ținea din punctul nostru de vedere arcul. A fost interpretat ca aparținând tipului iconografic Apollo Citharoedus⁵⁰. Dar, mai degrabă s-ar încadra în tipul Apollo Lykeios⁵¹. Piesa are o calitate artistică modestă și nu se poate stabili o datare certă.

7. Tăbliță votivă cu inscripție, din marmură de Bucova, păstrată integral⁵². Muzeul Național al Unirii Alba Iulia. Nr. Inv. R 649. H – 56,3 cm; l – 30,8 cm. Apulum, vechile colecții. Într-un chenar simplu, zeul este înfățișat nud, în picioare, cu greutatea corpului pe piciorul stâng întins, în timp ce dreptul este ușor îndoit (**Fig. 6**). În mâna stângă ține *lyra*, iar în cea dreaptă instrumentul cu care atinge coardele lirei, *plectrum*. Un *chlamys*, prins cu o fibulă rotundă deasupra umărului drept, îi acoperă parțial pieptul și cade pe spate până în dreptul genunchilor. Se observă cureaua care ține tolba cu săgeți care atârna la spate. Sculptorul a redat divinitatea într-o manieră bună, respectând volumele. Zeul este înfățișat în ipostază adolescentină, grațioasă, cu părul ondulat și liniile mușchilor atent conturate. Câmpul reliefului este completat de imaginile unui grifon în partea stângă, jos, atingând o *sphaera* cu laba membrului inferior drept, și a unui corb⁵³ sau altă pasăre răpitoare, probabil *aquila*. R. Ciobanu consideră că asocierea unui vultur ca pasăre a lui Iupiter și prezența grifonului, ca animal fantastic însoțitor al zeiței Nemesis, nu este întâmplătoare, propunând o nouă traducere a epitetului *praestantissimus* ca „întâistător” în loc de „eminent, cu prestanță”, prin oferirea acestui „titlu” zeul primind o importanță mai mare decât Iupiter sau Minerva, doi zei ai triadei capitoline⁵⁴.

I. Piso datează relieful începând cu domnia împăratului Caracalla datorită lipsei *praenomen*-ului alături de *nomen*-ul Aurelius⁵⁵. Noi am adăuga că prezența grifonului care „calcă” *sphaera* sau roata se întâlnește pe un relief și două statuete votive ale lui Nemesis descoperite la Apulum⁵⁶, aspect care confirmă teoria enunțată de R. Ciobanu.

⁴⁹ Pop 1971, p. 559.

⁵⁰ Pop 1971, p. 559-560, nr. 13, fig. 5/3.

⁵¹ Vezi o reconstituire grafică a statuii din gimnaziul *lykeion*-ului din Atena în Diaconescu 2004a, p. 356, Fig. 190.

⁵² IDR III/5, nr. 33; Müller *et alii* 2012; p. 54, AP 27.

⁵³ Zborul corbului îl ajută pe Apollo să prezică viitorul. Vezi Grimal 2001, p. 61.

⁵⁴ Ciobanu 2012, p. 34-35.

⁵⁵ IDR III/5, p. 29.

⁵⁶ IDR III/5, nr. 296-297; Ciobanu 2012, p. 43-44, no. 20; idem 2013, p. 108-109, cat. no. 70.

V. Comentarii asupra tipurilor iconografice.

Tipul Apollo Belvedere.

Denumirea de Apollo Belvedere provine de la celebra statuie din marmură păstrată la Muzeul Vaticanului, copie romană de la începutul sec. II p.Chr. după un arhetip din bronz, atribuit sculptorului grec Leochares de la sfârșitul sec. IV a.Chr.⁵⁷. Deși tipul Apollo Belvedere este cel mai cunoscut în iconografia zeului, se păstrează foarte puține analogii pe întinsul Imperiului. Asemenea capete de statuete din marmură se găsesc la Basel⁵⁸ și Köln⁵⁹. Recent, în colecțiile Muzeului din Mediaș, a fost identificat un alt cap de statueta votivă din calcar, de o slabă calitate artistică, din același tip iconografic, provenit de la Biertan (jud. Sibiu)⁶⁰. Prin urmare, avem două piese sculpturale ale tipului Apollo Belvedere în Dacia. Cea de la Biertan demonstrează faptul că și cei mai modești meșteri pietrari din provincie cunoșteau modelele iconografice după care era înfățișat zeul.

Tipul Apollo Citharoedus.

Pentru tipul Apollo Citharoedus arhetipul este statuia din bronz a lui Apollo Parnopios realizată de Phidias în prima jumătate a sec. V a.Chr., care a fost copiată la rândul său într-o serie de variante care au suferit tot felul de modificări stilistice în perioada romană⁶¹. În general statuile din acest tip își sprijină greutatea pe piciorul stâng, în timp ce dreptul este ușor flexat. Statueta nr. 3 din catalogul nostru are un contrapost invers, cu greutatea corpului pe piciorul drept (cel puțin așa se observă din imaginea publicată)⁶², datorită arcuirii corpului spre stânga privitorului. Dar cel mai probabil făcea parte dintr-una din variantele lui Apollo Citharoedus.

Analogii pentru acest tip iconografic sunt numeroase. Amintim mai multe statui sau statuete lucrate în marmură cum ar fi cele de la: Războieni (jud. Alba)⁶³, Ulpia Traiana Sarmizegetusa⁶⁴, Porolissum⁶⁵ și Tomis⁶⁶. Altele se află în

⁵⁷ RKA 1860, p. 82-83; de Ronchaud 1877, p. 320; DKA 1885, p. 106; Grimal 2001, p. 59-62; Ferrari 2003, p. 87; Diaconescu 2013, p. 18.

⁵⁸ Diaconescu 2004a, p. 357.

⁵⁹ Linfert-Reich 1974, p. 151, bild 295.

⁶⁰ Sonoc, Chiriac 2015, p. 311, Fig. 8a-c.

⁶¹ Diaconescu 2013, p. 53-54.

⁶² Müller *et alii* 2012, p. 55, AP 28.

⁶³ Pop 1971, p. 559, nr. 11, fig. 5/1.

⁶⁴ Pop 1971, p. 559, nr. 12, fig. 5/2; Alicu, Pop, Wollmann 1979, p. 71, nr. 18, Pl. IV.

⁶⁵ Zăgreanu, Deac 2014, p. 213, nr. 3, Pl. III, 1. Este vorba despre un fragment de statueta lucrată în marmură din care se păstrează bazinul cu zona genitală. Cel mai probabil aparține unei statuete votive a lui Apollo. Este greu de determinat tipul iconografic căruia i-a aparținut, datorită stării

diverse colecții de muzee sau galerii de artă: Apollo din colecțiile vechiului Muzeu Național de Antichități din București, „Apollo Richelieu” de la Muzeul Luvru, Apollo de la Luvru, Apollo din Copenhaga, Apollo din Pompeii, Apollo din Mantua, Apollo din Alcoutin, Lusitania etc⁶⁷. O frumoasă tabletă votivă a fost recuperată din sanctuarul apolinic de la Sexaginta Prista, Moesia⁶⁸.

Tipul Apollo Lykeios.

Tipul Apollo Lykeios își are originea după o statuie amplasată în curtea gimnaziului din Atena în sec. IV a.Chr., care îl înfățișea pe zeu în picioare, ușor aplecat spre dreapta privitorului, în poziție de repaus, ținând un arc în mâna stângă, cea dreaptă, ridicată, fiind sprijinită pe creștet⁶⁹. Imagini ale acestei statui se regăsesc pe monede romane emise între sec. I-III p.Chr.⁷⁰. Analogiile din acest tip iconografic sunt numeroase, dar vom aminti doar câteva: două capete de statuie din marmură de la Glyptoteca din Carlsberg⁷¹, două statui de la Luvru, una din Palatul Farnese și una din Villa Medicis⁷².

VI. Concluzii.

Cultul lui Apollo la Apulum a cunoscut o largă răspândire. În acest centru urban au fost descoperite cele mai multe inscripții și piese sculpturale care atestă adorarea acestui zeu. Astfel, avem 12 epigrafe și șapte sculpturi (două capete de statui, două statuete, trei reliefuri)⁷³. Dedicantii fac parte din mediul civil, dar mai ales din cel militar. În ceea ce privește existența sanctualelor apolinice, au fost identificate două zone: prima, în cartierul sudic al *municipium Septimium Apulense*; a doua, în partea nord-vestică a *municipium Aurelium Apulense/colonia Aurelia Apulensis*⁷⁴. Există posibilitatea să fi existat un sanctuar al divinităților vindecătoare în care să fi fost venerat alături de Aesculapius și Hygia, sau doar singur, în *colonia* Aureliană de la Parțoș (cartier al municipiului Alba Iulia, sub care se află acest prim oraș roman de la

fragmentare, dar noi am socotit necesar să amintim această nouă descoperire de la Porolissum mai ales pentru reușita reconstrucție grafică propusă de autori.

⁶⁶ Bordenache 1969, p. 68, nr. 125, Tav. LV; Covacef 2002, p. 110.

⁶⁷ Bordenache 1969, p. 16, nr. 5, Tav. IV; Imperial Rome II 2002, p. 152, 158, no. 38, 41; Imperial Rome III 2005, p. 78, no. 26, Maciel, Peixoto Cabral, Nunes 2005-2006, p. 356-363; Diaconescu 2013, p. 54-56.

⁶⁸ Varbanov 2013, p. 55-60, Fig. 41.

⁶⁹ Imperial Rome II 2002, p. 158; Diaconescu 2004a, p. 356; idem 2004b, p. 149.

⁷⁰ Imperial Rome III 2005, p. 84.

⁷¹ Imperial Rome III 2005, p. 84-86, no. 29-30.

⁷² Reinach 1908, p. 95, nr. 2-6.

⁷³ Două dintre aceste sculpturi sunt cu inscripție.

⁷⁴ Rusu-Pescaru, Alicu 2000, p. 125.

Apulum)⁷⁵. Viitoarele cercetări arheologice ar putea lămuri această problemă. Oricum, existența edificiilor de cult închinat acestui zeu este dovedită deocamdată doar de sursele epigrafice.

Un aspect foarte important este dat de cele trei tipuri iconografice întâlnite pe piesele sculpturale. Astfel, tipul Apollo Belvedere, cel mai cunoscut, dar și cel mai rar atestat în statuaria romană, este documentat de prima piesă din catalog. Tipul Apollo Lykeios este atestat de piesele nr. 2 și 6, iar Apollo Citharoedus, de nr. 3, 4 și 7. De asemenea, tot aici, se regăsește asocierea dintre Apollo și Latona, lucru nemăintâlnit în Imperiu⁷⁶.

Nutrim speranța că viitoarele cercetări arheologice vor aduce la lumină un loc de cult închinat acestui zeu, dar și alte reprezentări iconografice care vor îmbogăți patrimoniul Muzeului din Alba Iulia și, de asemenea, vor completa informațiile științifice referitoare la această divinitate.

THE CULT OF APOLLO AT APULUM

ABSTRACT

The study offers a reevaluation of the discoveries regarding the cult of Apollo at Apulum. The existence of sanctuaries, the iconographical images of the divinity and the epigraphical testimonies are discussed. The authors concluded that two sanctuaries dedicated to Apollo were probably built in the Roman town, one of them in the southern area of *municipium Septimium Apulense*, the second roman town from Apulum, and the other, in the north-western area of the first town from Apulum, *municipium Aurelium Apulense*. Regarding the iconographical testimonies, images of Apollo Belvedere, Apollo Lykeios and Apollo Citharoedus are known. This remarkable situation is known so far only at Apulum in Roman Dacia, and few other Roman sites throughout the Empire share such a situation. Apulum has the highest number of epigraphical sources (12), which attests the cult of Apollo. The deity is venerated single or in association with other gods and abstract notions (Aesculapius, Hygia, Leto, Diana, Hercules, Neptun, Salus, Fortuna, Lares, Penates, Spes, Favor, Deus Aeternus), or in a syncretic form (Bonus Puer Phosphorus - Azizos). The epithets accompanying the name of divinity are *Augustus*, *Salutaris*, *Praestantissimus* and *Domesticus*. Some of iconographical representations are votive statues made in microasian Greek workshops (central Phrygia), which functioned in the second century A.D. This is a proof of the wealth of the urban centre of Apulum, its numerous social class being able to acquire such kinds of artifacts.

⁷⁵ Rusu-Pescaru, Alicu 2000, p. 125-126.

⁷⁶ Bărbulescu 2003, p. 204.

FIGURE CAPTION

- Fig. 1 - Head of an Apollo Belvedere statuette.
 Fig. 2 - Head of an Apollo Lykeios statue.
 Fig. 3 - Apollo votive statuette.
 Fig. 4 - Votive relief with inscription dedicated to Apollo, Diana and Leto.
 Fig. 5 - Votive relief with inscription dedicated to Apollo, Diana and Leto – detail.
 Fig. 6 - Votive relief with inscription dedicated to Apollo Citharoedus.

Bibliografie:

Alicu, Pop, Wollmann 1979	- D. Alicu, C. Pop, V. Wollmann, <i>Figured Monuments from Ulpia Traiana Sarmizegetusa</i> , BAR International Series 55, London, 1979.
Bărbulescu 1985	- M. Bărbulescu, <i>Culte greco-romane în provincia Dacia</i> , Diss Cluj-Napoca, 1985 (ms).
Bărbulescu 2003	- M. Bărbulescu, <i>Interferențe spirituale în Dacia Romană</i> , ed. a II-a, Cluj-Napoca, 2003.
Bărbulescu, Cătinaș 1979	- M. Bărbulescu, A. Cătinaș, „Cultul lui Saturnus în Dacia”, <i>Apulum</i> , XVII, 1979, p. 215-223.
Berciu, Băluță 1972	- I. Berciu, Cl. L. Băluță, „Apollo Salutaris la Apulum”, <i>Apulum</i> , X, 1972, p. 165-173.
Bordenache 1969	- G. Bordenache, <i>Sculture grece e romane del Museo Nazionale di Antichità di Bucarest. Statue e rilievi di culto, elementi architettonici e decorative</i> , I, Bucarest, 1969.
Ciobanu 2012	- R. Ciobanu, „Zei, zeițe și comanditari - Inscricții votive sau de cult”, R. Ciobanu, G. Bounegru (ed.) <i>Între util și estetic – scrisul la Apulum. Catalog de expoziție</i> , Alba Iulia, 2012, p. 12-56.
Ciobanu 2013	- R. Ciobanu, „Les couleurs des statues de l'Antiquité – quelques considérations préliminaires sur les pièces découvertes à Apulum”, (ed. C.-G. Alexandrescu) <i>Jupiter on your Side. Gods and Humans in Antiquity in the Lower Danube Area</i> , Bucharest, 2013, p. 105-115.
Covacef 2002	- Z. Covacef, <i>Arta sculpturală în Dobrogea romană. Secolele I-III</i> , Cluj-Napoca, 2002.
Crișan 1971	- I. H. Crișan, „Asklepeionul roman de la Apulum”, <i>Apulum</i> , IX, 1971, p. 341-347.
Cserni 1902	- A. Cserni, „A (Belvederi) Apollon márvány másolata apulumban”, <i>Az alsófehérmegyei történelmi, régészeti és természettudományi</i>

- tizenegyedik évkönyve* XI, 1902, p. 20-23, fila 2, cu ilustrația de la sfârșit.
- de Ronchaud 1877 - L. de Ronchaud, "Apollo", Ch. Daremberg, E. Saglio (edits), *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, tome I, 1, Paris, 1877, p. 310-321.
- Diaconescu 2001 - Al. Diaconescu, "A statue of Liber Pater from Apulum (Alba Iulia)", *ActaMN*, XXXVIII/1, p. 161-177.
- Diaconescu 2004a - Al. Diaconescu, *Statuaria majoră în Dacia Romană*, 1, Cluj-Napoca, 2004 (ediție electronică).
- Diaconescu 2004b - Al. Diaconescu, *Statuaria majoră în Dacia Romană*, 2, Cluj-Napoca, 2004 (ediție electronică).
- Diaconescu 2013 - Al. Diaconescu, "Clasicismul" în plastica minoră din Dacia Romană, Cluj-Napoca, 2013.
- DKA 1885 - *Denkmaler des Klassischen Alterthums*, vol. I, Berlin, 1885.
- Ferrari 2003 - A. Ferrari, *Dicționar de mitologie greacă și romană*, București-Iași, ed. Polirom, 2003.
- Grimal 2001 - P. Grimal, *Dicționar de mitologie greacă și romană*, București, 2001.
- IDR III/5, 1-2 - *Inscriptiones Daciae Romanae, Inscriptiones d'Apulum* (ed. I. Piso), III/5, 1-2, Paris, 2001.
- ILS - H. Dessau, *Inscriptiones Latinarum Selectae*, II, 1, Berlin, 1962.
- Imperial Rome II 2002 - M. Moltesen, J. Fejfer, L. Leegaard, J. Lund, B. Lundgreen, A. M. Nielsen (ed.), *Catalogue Imperial Rome II Statues ny Carlsberg Glyptotek*, Carlsberg, 2002.
- Imperial Rome III 2005 - M. Moltesen (ed.), *Catalogue Imperial Rome III Statues ny Carlsberg Glyptotek*, Carlsberg, 2005.
- Isac 1971 - D. Isac, „Deus Aeternus în provincia Dacia”, *Apulum*, IX, 1971, p. 537-547.
- Linfert-Reich 1974 - D. Linfert-Reich, în *Römer Illustrierte. Römisch-Germanisches Museum der Stadt Köln*, Köln, 1974.
- Maciel, Peixoto Cabral, Nunes 2005-2006 - M. I. Maciel, J. M. Peixoto Cabral, D. Nunes, "A estátua de Apolo da villa do Álamo (Museu Nacional de Arqueologia)", *Arque. Português*, 23, 4, 2005-2006, p. 349-369.
- Miclea, Florescu 1980 - I. Miclea, R. Florescu, *Daco-romanii*, 1, București, 1980.
- Moga 1979 - V. Moga, „O inscripție inedită dedicată zeiței Leto și copiilor săi”, *Apulum*, XVII, 1979, p. 201-207.
- Moga 1995 - V. Moga, „Inscripții inedite din Apulum”, *Apulum*, XXXII, 1995, p. 197-205.

- Müller *et alii* 1997 - H. Müller, B. Schwaighofer, M. Benea, I. Piso, A. Diaconescu, „Provenance of Marble Objects from the Roman Province of Dacia”, *JÖAI*, LXVI, 1997, p. 431-454.
- Müller *et alii* 2012 - H. W. Müller, B. Schwaighofer, I. Piso, M. Benea, *Der Marmor im römischen Dakien*, Cluj-Napoca, 2012.
- Nemeti 2005 - S. Nemeti, *Sincretismul religios în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 2005.
- Nemeti 2012 - S. Nemeti, *Dialoguri păgâne. Formule votive și limbaj figurat în Dacia romană*, Iași, 2012.
- Ota 2006 - R. Ota, „O copie a lui Apollo din Belvedere descoperită la Apulum”, *Apulum*, XLIII/1, 2006, p. 231-237.
- Ota 2008 - R. Ota, „Roman sculptural pieces from the old collections of the National Museum of Union from Alba Iulia and from the new researches carried out over the territory of the actual town“, *Ephemeris Napocensis*, XVIII, 2008, p. 185-197.
- Ota 2012 - R. Ota, *De la canabele legiunii a XIII-a Gemina la Municipium Septimium Apulense*, Alba Iulia, 2012.
- Pop, Milea 1965 - C. Pop, Z. Milea, „Monumente sculpturale din Dacia romană în legătură cu cultul lui Liber Pater”, *ActaMN*, II, 1965, p. 195-208.
- Pop 1971 - C. Pop, „Monumente sculpturale romane din Transilvania”, *Apulum*, IX, 1971, p. 554-571.
- Reinach 1908 - S. Reinach, *Répertoire de la statuaire grecques et romaines*, II, 1, Paris, 1908.
- RKA 1860 - *Reallexikon des Klassischen Alterthums*, Leipzig, 1860.
- de Ronchaud 1877 - L. de Ronchaud, “Apollo”, Ch. Daremberg, E. Saglio (edits), *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, tome I, 1, Paris, 1877, p. 310-321.
- Rusu-Pescaru, Alicu 2000 - A. Rusu-Pescaru, D. Alicu, *Templele romane din Dacia*, I, Deva, 2000.
- Sanie 1981 - S. Sanie, *Culte orientale din Dacia romană. I. Cultele siriene și palmiriene*, București, 1981.
- Schäfer, Diaconescu 1997 - A. Schäfer, Al. Diaconescu, „Das Liber Pater Heiligtum von Apulum”, (ed. H. Cancik, J. Rüpke) *Reichsreligion und Provinzialreligion*, Tübingen, 1997, p. 195-218.
- Sonoc, Chiriac 2015 - Al. Gh. Sonoc, M. Chiriac, „Brief comments on some Roman provincial sculptures from the Sibiu County”, (ed. C.-G. Alexandrescu) *Cult and votive Monuments in the Roman Provinces. Proceedings of*

- the 13th International Colloquium on Roman Provincial Art. Bucharest - Alba Iulia - Constanța, 27th of May - 3rd of June 2013 - within the framework of *Corpus Signorum Imperii Romani*, Cluj-Napoca, 2015, p. 305-315.
- Țeposu-Marinescu 1995 - L. Țeposu-Marinescu, „L’evergetismo in Dacia”, *Apulum*, XXXII, 1995, p. 189-197.
- Varbanov 2013 - V. Varbanov, „A roman sanctuary in Sextaginta Prista”, (ed. C.-G. Alexandrescu) *Jupiter on your Side. Gods and Humans in Antiquity in the Lower Danube Area*, Bucharest, 2013, p. 55-63.
- Zăgoreanu, Deac 2014 - R. Zăgoreanu, D. Deac, „New Data on Roman Art and Sculpture in Porolissum”, *Ephemeris Napocensis*, XXIV, 2014, p. 209-221.
- Zugravu 2004-2005 - N. Zugravu, „Divinități și experiențe onirice în Dacia”, *Ephemeris Napocensis*, XIV-XV, 2004-2005, p. 101-123.

Fig. 1 - Cap de statueta votivă a lui Apollo Belvedere.

Fig. 2 – Cap de statuie votivă a lui Apollo Lykeios.

Fig. 3 – Statuetă votivă a lui Apollo.

Fig. 4 – Relief votiv cu inscripție dedicat lui Apollo, Diana și Leto.

Fig. 5 – Relief votiv cu inscripție dedicat lui Apollo, Diana și Leto - detaliu.

Fig. 6 – Tăbliță votivă cu inscripție dedicată lui Apollo Citharoedus.